

BARTÓK Botond
BORDI Zs. Loránd

Régészeti kutatások a kézdialbisi református templomban¹

(Kivonat)

1998-ban, a Kézdialbisban végzett régészeti kutatások feltárták a református templom négy építési periódusát. Az első építési periódus a 13. századra tehető, ezt a 15. század folyamán késő gótikus stílusú újjáépítés követi. A templombelső legfontosabb régészeti lelete a románkori keresztelődmedence volt, amelyet a reformáció után a templom padlózata alá temettek. A kutatások eredményei újabb adatokat szolgáltatnak a középkori Háromszék településtörténetéhez.

*

Kézdialbis Sepsiszentgyörgy és Bereck között félúton, a Bodoki-hegység aljában, a hasonló nevű patak völgyében fekvő kis falu. Oklevelek 1539-ben említik először, Albis néven.² Temploma a falu központi részén, egy dél felé lejtő alacsony halmon emelkedik. A jelenleg álló csarnoktemplom hajóból, valamint az ezzel azonos szélességű sokszögzáródású szentélyből áll. Ovális alakú, válogatott helyi homokkőből rakott védőfal övezi, amely nagyrészt még ma is mintegy 2–2,5 méter magasságban fennáll, de a délkeleti oldalon romos. A bejáratnál egy barokk stílusban épült torony emelkedik, amely a középkori bejárat helyén áll, és amelynek falából egy 1637-ben elhelyezett feliratos követ őriz a Székely Nemzeti Múzeum kőtára.

1998 előtt a templomban nem történt részletes kutatás. ORBÁN Balázs nem járt Albisban, az általa közölt információk inkább anekdotikus jellegűek, mint helyi tapasztalat eredmé-

nyei.³ Az albisi templom a szakirodalomban csak az 1990-es években jelenik meg. Két, majdnem egyidőben megjelent mű is foglalkozik vele, a székelyföldi teplomerődök kérdésének kapcsán. Mindkettő csak a művészettörténeti szempontokat figyelembe véve közöl egy-egy leírást. Építését a 15. század végére⁴ vagy a 16. század első felére teszik.⁵

A kutatásra a templombelső faanyagának **Merullius lacrimans** (Könnyező házigomba) általi megfertőzése okán került sor. A meggyengült karzatok tartóoszlopai, valamint a még álló falak korlátozták a kutatott felületet. Ennek ellenére elmondható, hogy a templom legfontosabb építési periódusait sikerült meghatározni (1. ábra).

1. periódus (2/1). A legkorábbi építmény egy körülbelül 14,5–15 méter hosszú és 5,20 méter széles belvilágú csarnoktemplom volt. Félköríves szentélyének hossza 5,35 m, szélessége 4,75 m volt. A szentélyt a hajótól diadalív választotta el. Méreteire és alakjára ma már csak a szentély alapmaradványaiból, valamint a nyugati zárófal alapozási árkából következtethetünk. A sekély alapozási árkok fekeke a jelenlegi földfelület alatt 1,10 m-rel található, de a középkori járószinhez viszonyított mélysége alig 0,45 m. Az alap az alapozási árokba dobált, kevés meszet tartalmazó malterrel összekötött homokkövekből készült. Szélessége a szentély hajlatában, az egyetlen helyen, ahol a legépebben megmaradt, 1,10 m. Ugyanitt kerültek elő a fal maradványai is. Amennyire az egyetlen fennmaradt kőorból következtetni lehet, a fal az alapozás külső szélére, egyenes felületükkel kifelé helyezett, válogatott helyi homokkövekből épült, emplektontechnikát alkalmazva. Szélességét nem ismerjük, mivel a belső falfelület nem maradt fenn. Kötőanyaga ugyanaz a viszonylag kevés meszet tartalmazó malter, amelyet az alapokhoz is alkalmaztak. Vakolat a még meglévő falfelületen nem került elő, mint ahogy nem voltak erre utaló nyomok a közvetlen rétegekben sem.

A templom északi oldalán kerültek elő a sekrestye alapjának maradványai. A 2,05 x 2,10 m belvilágú építmény alapjának szélessége és kidolgozása azonos a templomával. Keleti fala mintegy a

diadalív kifelé történő meghosszabbítása, vagyis a sekrestye nem a szentélyhez, hanem magához a hajóhoz csatlakozott. Padlószintjét az utólagos bolygatások miatt nem sikerült megállapítani.

A templom padlóját lapos homokkövekkel rakták ki, a kövek közötti réseket homokkal tömték be. A padlózat nyomai az 5–12. m között jól kivehetőek voltak, egyes esetekben a kövek a helyükön kerültek elő.

A felhasznált ásatási módszerek, valamint az későbbi temetkezések miatt a feltárt sírok közül csak hármat sikerült az első templom temetkezései közé sorolni. Az 1,45 m mélységben eltemetett fiatal nő sírgödre (1. sír) jól kivehetően a korabeli padlószint alól indul. A 2. sír körvonalát nem lehetett pontosan megállapítani, de 1,32 m mélysége, valamint az a tény, hogy fölötté a következő építési fázis magasított szentélylépcsője húzódik, az előbbivel egykorúnak mutatja. Egykorúságuk mellett szól az is, hogy egy későbbi sír mindkettőt átvágja. A legegyértelműbb az 1,50 m mélyen feltárt 3. sír helyzete. Az egykor a szentélyzáródástól kb. 2 m-rel keletre, vagyis a templomon kívül ásott sírt a második (ma is álló) templom szentélyzáródásának alapja átvágja. A sírok közös jellemzője, hogy koporsós temetkezések, amelyek mellékletet nem tartalmaznak. Leletek hiányában nem lehet korukat pontosan meghatározni.

Az eddig leírtakat összegezve megállapítható, hogy Kézdiálbis első kőtemploma román stílusban épült. Építési ideje a 13. század második felére tehető, azzal a kitételrel, hogy pontosabb kormeghatározó elemek hiányában nem kizárt egy későbbi, a 14. század elejére tehető datálás sem. A hajóhoz ragasztott sekrestye nem egyedülálló a románkori építészetben. Hasonló megoldások a románkori építészeti stílus egész elterjedési területén előfordulnak. A legközelebbi példa a Cenk tetői Brasovia várban feltárt, Szt. Lénárd tiszteletére, a 13. század folyamán épült templomnál található.⁶

1. a. periódus. A román stílusú templom alfázisát képezi a szentélyhez toldott támpillér. A sekély alapozás, a gyenge minőségű kötőanyag, valamint a domboldal lejtése miatt szük-

ségessé vált egy támpillér építése. A templom tengelyétől 12°-kal észak felé elhajló támpillért nagyméretű homokkövekből építették. Alapja 0,40 m-rel mélyebbre ásódott a falénál. Szükségességét igazolja, hogy hasonló támpillér erősíti meg ugyanabban az irányban a templom védőfalát is.

2. periódus (2/2). Idővel a román stílusú templom kicsinek bizonyulhatott a közösség számára, ezért sor került az átépítésére. A régi templom falait lebontották, mint ahogy azt a feltárt alapozási árkok is bizonyítják. Az eredeti szélesség megmaradt, de az új templomot nyugati irányban körülbelül 3 m-rel, keletre pedig 2,8 m-rel megnyújtották. A diadalív helyzete is megváltozott, mintegy 0,5 m-rel keletebbre került. Az újonnan épített sokszögzáródású szentély szélessége megegyezik a hajóéval. A templom belvilága így 21,6 x 5,2 m lett. Nagyobb gond fordítódott az alapok ásására, amelyek mélysége eléri az 1,3 m-t, valamint a lejtő miatt omlásveszélynek kitett szentélyzáródásnál az 1,5 m-t. Ugyanebből az okból kifolyólag épültek meg a szentély támpillérei is. A 0,9 méter vastag falak építéséhez felhasználták a korábbi templom kőanyagát. A falazás technikáját nem lehetett megállapítani, feltételezhető, hogy azonos volt az első templom építésekor felhasznált módszerrel.

Nyugati bejáratát egyszerűen megmunkált, homokkőből faragott, csücsíves ajtókeret keretezi. Hasonló lehetett déli bejárata is, amely a későbbi átalakítások során megsemmisült. Helyét ma csak lekerekített sarkú, téglalap alakú, 1,8 m hosszú, 0,74 m széles küszöb mutatja. A padlózat homokágyban nyugvó lapos homokkővel kirakva. A szentély padlója magasabban állt a templomhajónál, lépcsője két sor, malterrel összekötött kőből készült. Mennyezetét idomtéglaívből kialakított boltívek alkották. A lebontott bordák indítása ma is látható a falban.

A templom átalakítása maga után vonta a sekrestye átalakítását is. A nyugati, általában osszáriumnak használt, trapéz alakú, 2,9 m hosszú, 1,94–2,16 m széles helyiség építésekor részben felhasználták a románkori sekrestye nyugati és északi falának alapozását. A keleti helyiség, a

tulajdonképpen sekrestye szabálytalan sokszög alakú, hossza 3,7–3,84 m, szélessége 2,04–2,28 m. Falvastagsága az alpnál 0,8 m. Innen nyílt az időközben elfalazott sekrestyeajtó, amelynek kőből faragott küszöbe 0,3 m-rel a jelenkori talajszint alatt található. Érdekessége, hogy aajtáját egykor két eltolható gerendával lehetett lezárni. A két helyiség járószintjét nem lehetett megállapítani. Belsejükben nem kerültek elő régészeti leletek. Bizonytalan a nyugati helyiség osszariumként való besorolása, egyrészt, mert a belsejéből alig került elő csontmaradvány, másrészt mert a sírok betöltésében nagy mennyiségű, a temetkezések által megbolygatott, utólag visszatemetett csont került elő. A nyugati helyiség pontos szerepét az utólagos kutatás hivatott eldönteni.

A templom belsejében a második építési periódus temetkezései a leggyakoribbak. A templomon kívül nem került még sor a cinterem teljes feltárására. A rétegek elhelyezkedése alapján a templomhajó feltáratlanul maradt sírjai, valamint a 4. és 6. sír tartozik a második építési periódushoz. A 4. sír (mélysége 1,90 m) függőleges körvonalait nem lehetett megállapítani, de az a tény, hogy az itt eltemetett gyermek sírgödre metszi az 1. sírt, későbbi temetkezésre utal. A 6. sír a szentélyben táródott fel. Az utólagos bolygatásnak kitett sírból csak a gerinc, bordák és egy alkarcsont került elő, így méreteit és nemét nem lehetett megállapítani.

A templom második építési periódusa a későgótikus építkezési stílus jegyeit hordozza magán. Erre utal a sokszögzáródású szentély, a nyugati homlokzat csúcsíves ajtókerete, a szentély csonkított állapotban fennmaradt ablakai, a sekrestye bejáratának vállkőes kőkerete, valamint az ehhez hasonló szentségtartó fulke kőkerete is. Építési ideje a 15. század második felére tehető, de kormeghatározó leletek hiányában szűkebb időintervallum nem állapítható meg.

3. periódus (2/3). Feltehetőleg a 16–17. század folyamán kerülhetett sor a templom újabb átépítésére. A lélekszám növekedése, valamint a reformáció következtében a szertartásrend változása újabb átalakításokat tehetett szükségessé. Az átépítés legfontosabb eleme a déli oldalhoz ra-

gasztott, 3 x 3,45 m belvilágú portikusz volt. Alapjának 0,6 méteres szélessége feltehetőleg megegyezik falának vastagságával. A 0,75 m mélyre ásott alapozási árkokban az építkezés során széles körben felhasznált homokkővet jó minőségű, sok meszet tartalmazó malterrel kötötték össze. Falainak magassága nem állapítható meg, de feltehetőleg azonos lehetett a hajóéval. A portikusz építésével függ össze a templomhajó félköríves záródású ablakainak a létrehozása is. Ugyancsak ekkor kerülhetett sor a szentély boltíves mennyezetének a lebontására. A kutatások ez irányú kiterjedésének hiányában még nem biztos, de feltételezhető, hogy ekkor került sor a sekrestye lebontására, aajtájának elfalazására és az alapjaira támaszkodó támpillérek építésére. Az ekkor mintegy 0,15 m-rel megemelt padlószint alól indul a templombelső utolsó temetkezésének minősíthető 6. sír. A 2 m mélyre, koporsóba eltemetett idősebb nő sírja a koporsószegeken kívül mellékletet nem tartalmazott.

Az átépítés idejével kapcsolatban némi támpontot nyújthat a kaputorony falából előkerült, a torony 1637-ben történt átépítését rögzítő kőtábla, de a két építmény egykorúságának megállapítására további kutatások szükségesek.

4. periódus (2/4). Az írásos adatok hiányoznak a templom utolsó átépítéséről is. A feltehetőleg a 18. század folyamán végrehajtott művelet csak a déli portikuszt érintette. A korábbi építményt lebontották, helyette egy 4,3 x 6 m belvilágú, a hajóval azonos magasságú portikusz épült. Falainak vastagsága 0,6 m. A portikusz szélességének növelését csak úgy lehetett elérni, hogy falait a hajó déli ablakainak keretei mellől indították (a keleti fal részben fedi is az ablakkeretet). Jelenlegi állapotában síkmennyezetű épület, amelyben a legénykarzat található.

A templombelső legfontosabb régészeti lelete a románkori templom keresztelődmedencéje⁷ és annak talapzata⁸ (4/5). A kettős tagoltságú, szabálytalan nyolcszögletű keresztelődmedencét vörösés rákosi vagy magyarhermányi andezitből faragták (4/1. ábra). Közepén egy erősen tagolt félkörös keresztmetszetű borda fut körbe. Oldalainak felületét középtájon elhelyezett kétsoros,

ún. farkasfog díszíti. Hasonló díszítőmotívum található a 13. századra datált marosszentimrei református templom déli bejáratának ajtókeretén.⁹ Az egyik szélesebb oldal alsó részén kereszt alakú jel látható, amelynek párja megtalálható a talapzaton is. A jel a két rész összeillesztését könnyítette meg, egyúttal bizonyítva azt is, hogy az együttes egy távoli kőfaragóműhelyben készült. A keresztelőmedence felső része sérült, feltehetőleg a reformáció után csonkították meg. Megtalálásának helyére – a diadalívtől körülbelül 1,5 m-rel nyugatra, a templom tengelyéhez viszonyítva kissé délre – a harmadik építési periódus során kerülhetett be. A gödör, amelybe eltemették, a templom harmadik, 16–17. századi padlószintje alól indul. Feltárásának helye utalhat eredeti helyzetére is, hiszen előkerülési helyén semmilyen építészeti funkciót nem viselt, valamint kevésbé hihető, hogy ezt a körülbelül 250 kg-os, a református szertartás szempontjából értéktelen kőtárgyat a munkásoknak okuk lett volna elmozdítani.

Andezitből faragták a lekerekített sarkú, téglalap alakú talapzatot is (4/3). Közepén 22 x 26 cm méretű, téglalap alakú lyuk szolgált a keresztelőmedence csapjának befogadására. Felső felületét a szélektől 5 centiméterrel bennebb futó, mélyített szalag díszíti, amely a sarkoknál félkörívek által átmetszett hegyesszögekbe megy át. Erre a díszítőmotívumra az áttanulmányozott szakirodalom nem szolgált analógiákkal. A talapzat a szószék mellett, a templom tengelyétől északra, a harmadik építési periódus padlószintjén került elő. Itt, a református templomok belső tere rendezését véve alapul, az úrasztala alapjául szolgálhatott, míg a későbbi padlószíntfeltöltések során véglegesen el nem temetődött. Közvetlenül a talapzat mellett, azonos szinten, egy sötétszürke, finoman iszapolt, fazekaskorongon készített, becsipkedett peremű fazék töredékei kerültek elő (4/4). Kora az analógiák alapján a 16–17. századra tehető, helyzetével mintegy bizonyítva a talapzat idehelyezésének korát.

A kézdialbisi templom részletes régészeti kutatása, az eddig feltárt: gelencei, rétyi, kilyéni, gidófalvi, Árkos–Szentegyházashely-i, dálnoki, vargyasi templomok mellett újabb adatokkal

szolgál a háromszéki egyházi építészet történetéhez. Megkérdőjelezi az eddig megjelent szakirodalom által közölt kormeghatározásokat, újabb távlatokat nyitva a középkori Háromszék településtörténetének kutatásához. A régészeti feltárások bebizonyították, hogy habár Albis nem szerepelt az 1332–1334-ben összeírt pápai dézsmajegyzékben, a település területén már állott egy román stílusban épült templom.

Az Albisban megfigyelték alapján szükségessé válik a későn, a 16. század folyamán először említett települések templomainak kutatása, esetleges korábbi építési periódusaik megállapítása érdekében.

Jegyzet

1. A kutatásban részt vettek: BARTÓK Botond – régész (Kovászna Megyei Műkincsvédelmi Hivatal), BORDI Zs. Loránd – régész (Székely Nemzeti Múzeum), OLASZ Gabriella – műépítész (Műkincsvédelmi Hivatal), KÓNYA Ádám – műemlékvédelem (Székely Nemzeti Múzeum), JÁNÓ Mihály – művészettörténész (Művelődési Felügyelőség), HASZMANN Pál – muzeográfus (Csernátóni Tájmuzeum)
2. BÁLINTH Gyula. Kovászna megye történeti helységnevtára, Aluta VIII–IX (1976–1977), 123. A forrás megjelölése nélkül.
3. ORBÁN Balázs. Székelyföld leírása... III., Pest, 1869, 185.
4. TUDÓS S. Kinga. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVII. században (Háromszéki templomvárak), Budapest, 1995, 60.
5. GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József. Székelyföldi vártemplomok, Budapest, 1995, 144.
6. KEÓPECZI SEBESTYÉN József. A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma, Erdélyi Tudományos Füzetek, 121. szám, 1940, 4–5.
7. Méretei: magassága 0,95 m, szájának átmérője 0,38 m
8. Méretei: hossza 0,97 m, szélessége 0,80 m, magassága 0,19 m
9. ENTZ Géza. Erdély építészete a 11–13. században, Kolozsvár, 1994, 22. kép.

Cercetări arheologice la Biserica Reformată din Albiș jud. Covasna (Rezumat)

În cursul verii anului 1998 au fost efectuate cercetări arheologice la Biserica Reformată din Albiș, ca urmare a infestării materialului lemnos din interiorul acesteia cu spora ciupercii xilofage *Merullius lacrimans*. Au fost cercetate cu secțiuni interiorul și zona nordică a monumentului eclesiastic, stabilindu-se cele patru faze de construcție a acestuia. În prezent la Albiș se află o biserică-sală cu absida poligonală, căreia i

s-a adaosat pe partea sudică un portic de mari dimensiuni. Biserica este înconjurată cu un zid oval din piatră șistoasă, înalt de 2-2,5 m, având un turn de poartă – folosit ca și clopotniță – construit în stil baroc. În prima fază a fost construită o biserică-sală cu absida semicirculară, având lungimea de cca. 14,5-15 m și lățimea de 5,2 m. La execuția fundației și a zidurilor s-a folosit piatră șistoasă exploatată din apropierea localității, legată cu un mortar având un conținut mare de nisip. Fundațiile puțin adânci au impus construirea unui contrafort de sprijin lângă peretele absidei, într-un unghi de 12° spre nord. De zidul nordic al navei a fost adaosată o sacristie de formă pătrată, de mici dimensiuni. Această bise-rică în stil romanic a fost construită la sfârșitul sec. XIII. – începutul sec. XIV. În a doua jumătate a sec. al XV-lea, biserica romanică, probabil ca urmare a creșterii populației, a fost demolată și reconstruită în stil gotic târziu. Noua biserică a fost alungită spre vest și est cu câte 3 m, lățimea rămânând neschimbată. Noua absidă poligonală a fost construită având aceeași lățime cu nava. Lângă zidul nordic s-a construit o sacristie trapezoidală cu două încăperi, care refolosea parțial fundațiile sacristiei romanice. În această fază biserica a fost prevăzută cu două intrări: una spre vest, cealaltă pe latura sudică. Din această fază de construcție se mai păstrează ancadramentul ogival al intrării vestice, ferestrele gotice modificate ale absidei și ușa sacristiei zidită într-o fază ulterioară. În urma Reformei din cadrul Bisericii Catolice, la sfârșitul sec. al XVI-lea – începutul sec. al XVII-lea a avut loc o nouă transformare a bisericii. Pe latura sudică a navei a fost ridicat un portic având suprafața de 3 x 3,4 m. Paralel a avut loc demolarea sacristiei, pe fundațiile căreia au fost ridicate trei contraforturi, totodată au fost transformate și ferestrele navei. Ultima transformare care a avut loc în cursul sec. al XVIII-lea, s-a limitat la mărirea porticului sudic, biserica primindu-și forma actuală. Cea mai importantă descoperire cu ocazia cercetărilor a constat în descoperirea unei cade de botez, prevăzută cu suport. A fost realizată din andezit roșu de Racoș sau de Herculian, în formă de clepsidră, cu secțiune

octogonală. La jumătatea înălțimii este prevăzută cu o nervură profilată, laturile fiind decorate cu motivul „dintilor de lup”. A fost descoperită într-o groapă săpată în nivelul de călcare a fazei a III-a de construcție. Suportul este dreptunghiular, cu colțurile rotunjite, fiind tot din andezit, având suprafața decorată cu o bandă adâncită care în colțuri formează unghiuri secționare de semicercuri – a fost așezat pe nivelul de călcare a fazei a treia de construcție. Întregul ansamblu poate fi datat pentru secolele XIII-XIV. Descoperirile din cadrul monumentului eclesiastic de la Albiș pot constitui punctul de pornire pentru unele cercetări interdisciplinare care vor aduce date noi cu privire la localitățile medievale timpurii din zona județului Covasna. (Lista figurilor: 1. Planul săpăturilor; 2. Fazele de construcție a bisericii de la Albiș; 3. Profilul secțiunii S. I.; 4. Ansamblul căzii de botez.)

Archaeological Research at the Protestant Church in Albis (Albiș, Covasna County) (Abstract)

During the summer of 1998, archaeological research was done at the Protestant church in Albis, as the wooden material of the interior was festered by the spore of the xilofageous fungus known as *Merullius lacrimans*. The inner part, as well as the northern side of the church building were investigated, and four building-phases were therefore established. Presently at Albis there is a church-hall with a polygonal absydis, to which on the southern part a large potique-hall is annexed. The church is surrounded by a 2-2.5 m high wall of shale-stone, having a gatetower – also used as a belfry built in a baroque style. In the first stage a church hall with the semicircular absydis was built, 14.5-15 m long and 5.2 m wide. The basement and the walls were built of local shale stone, with the mortar having a high content of sand. The weak foundation made it necessary that a supporting counter-fortification be built near the absydis at 12° north of the axis.

A small sacristy was annexed to the northern wall of the nave. The church was built around the end of the 13th – the beginning of the 14th century. In the second half of the 15th century, the Romanic church, having become unspacious, was pulled down and rebuilt in late Gothic style. The new church was prolonged towards the east and the west with 3–3 m, while the width remained unchanged. The new polygonal absydis has the same width as the nave. Beside the northern wall a trapezium-like sacristy was built with two rooms, partly reusing the foundations of the Romanic sacristy. In this phase the church had two entrances: one toward the west, the other on the southern side. From this phase the ogival frame of the western entrance, the modified Gothic windows of the absydis, as well as the door of the sacristy that was built in a later period, remained unchanged. After the Reformation, at the end of 16th, the beginning of the 17th century, the church was transformed again. On the southern side of the nave a 3 x 3.4 m portique-hall was built. At the same time, the sacristy was pulled down, and on its foundations three counter-forts were built. The windows of the nave were also modified. The latest modification took place at the beginning of the 18th century and was limited to the enlargement of the surface of the southern portique, the church getting thus its present-day shape. The most important discovery during these investigations was that of a font with a support. It was made of, in the shape of an hourglass with an octogonic section. Halfway of at its height it has a profiled nervure, the sides are decorated with „wolf-teeth” motives. The font was discovered in a hollow dug, on the treading level of the 3rd building phase. The support is also made of andesite, with the surface decorated with a deep strip that forms sectioned angles of semicircles in the corners. It was discovered on the treading level of the 3rd phase of the building. The whole ensemble can be dated back on the 13th–14th centuries. The discoveries at the ecclesiastic monument in Albis may constitute a starting-point for some interdisciplinary research that could bring up new data

about the structure of the medieval places in this county. (List of the Plates: 1. Plan of the diggings; 2. The building phases of the church in Albis; 3. The profile of section S. I.; 4. The font.)

